

Een meester in het minder grootse genre der nouvelle

Het onthaal van Hendrik Conscience in Nederland, 1849-1883

Ton van Kalmthout, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Samenvatting

Dit artikel onderzoekt de waardering en beeldvorming van Hendrik Conscience en zijn werk in Nederland. Vertrekpunt is de vraag hoe hecht de relatie kan zijn geweest tussen de schrijver en de Leidse filoloog Matthias de Vries. Deze relatie lijkt exemplarisch voor het onthaal dat Conscience vond bij Nederlandse cultuurdragers. Dit wordt geanalyseerd op basis van berichtgeving in de Nederlandse dagbladders, vanaf Consciences doorbraak in Nederland in 1849 tot zijn dood in 1883. De analyse laat zien dat hij een toenemende populariteit genoot bij het grote publiek en vooral gewaardeerd werd als schrijver van novellen. Voor het culturele establishment in Nederland was Conscience echter te Vlaams, te katholiek en van te weinig gewicht, zowel maatschappelijk als letterkundig. Vandaar waarschijnlijk dat professor de Vries Conscience op gepaste afstand hield.

Abstract

This paper investigates the appreciation and perception of Hendrik Conscience and his works in the Netherlands. A crucial matter for this study is the question how close the relationship may have been between the writer and the Leiden philologist Matthias de Vries. This relationship seems to be illustrative of the Dutch reception of Conscience, which is analyzed by examining the coverage of Conscience in the Dutch daily press from his breakthrough in 1849 until his decease in 1883. This analysis shows an increasing popularity among the general public, particularly as a writer of short stories. However, the cultural establishment in the Netherlands considered him too Flemish, too catholic and too insignificant in both social and literary terms. This is probably why professor De Vries kept Conscience at bay.

E-mail

ton.van.kalmthout@
huygens.knaw.nl

1. INLEIDING

Vijf dagen na het overlijden van Hendrik Conscience op 10 september 1883 schrijft de Leidse hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde Matthias de Vries aan de weduwe:

De dood van Uwen Conscience is niet alleen eene diepe smart voor U en de Uwen, het is eene ramp voor geheel Vlaanderen, voor geheel Nederland, Zuid en Noord, voor allen die onze taal en onze letteren liefhebben en waardeeren als het onderpand onzer Nederlandsche nationaliteit. [...] Zijn naam zal onsterfelijk leven in gezegende gedachtenis, zoolang de Nederlandsche taal bij den Nederlandschen stam in eere zal blijven.

[...]

Dankbaar voor het geluk, dat mij ten deel viel, den onvergetelijken overledene in zijne kracht te kennen, en erkentelijk voor de vele blijken van vriendschap, die ik van hem ontvangen mocht, gevoel ik de innige behoefte, Mevrouw, U en den Uwen dit korte woord van deelneming en sympathie toe te roepen.¹

Deze persoonlijke noot over die vele blijken van vriendschap in een verder nationalistisch en retorisch getoonzet rouwbeklag suggereert een hechte relatie tussen beide pleitbezorgers van de toenadering tussen Noord en Zuid, pleitbezorgers die toch zulke verschillende achtergronden hadden, de een als Belgisch literator, de ander als Nederlands filoloog.

We weten dat hun relatie ruim dertig jaar eerder een aanvang nam, zoals blijkt uit een enthousiaste brief van Conscience in antwoord op een felicitatie van De Vries met de ridderorde die de Nederlandse koning in 1851 aan de Vlaamse schrijver had verleend. Daarin blik hij terug op een inspirerend bezoek dat de bekende Nederlandse hoogleraar onlangs had gebracht aan hem en zijn geestverwanten in Antwerpen:

Sedert dat Gij ten onzent waart, hebben wij niet opgehouden dagelyks van u te spreken, die bij geleerdheid, wetenschap, poezy en vernuft, ook dit bruischende bloed bezit dat wy, Belgen, als eene der hoogste Gaven Gods beschouwen. Uwe tegenwoordigheid heeft meer op ons gemoed gedaan, ten voordeele eener nauwe verbroedering met Holland,

¹ Brief, Matthias de Vries aan Maria Conscience-Peinen, 15 sept. 1883 (Letterenhuis, Antwerpen).

door het hart, dan vele Schriften die wy daarover lazen. Wy vermeenden nog eensgezind te mogen denken, dat N. Nederland, door wuftheid en Slaaplust verkankerd, die *force d'initiative* niet meer bezat, waaraan het zynen schitterenden roem tusschen de volkeren der aarde verschuldigd is. Een gedeelte zyner litteratuur (polemieck en *littérature de Salon*) hadden ons dit gedacht ingeboezemd. Uw persoon, uw manelyk woord, uw krachtig gebaar, alles in u heeft ons verheugd en vervrolykt, als eene goede tyding, als eene veropenbaring, die ons deed juichen omdat N. Nederland eensklaps weder voor ons oog oprees zoo als wy, uit liefde voor Vondels Vaderland, het wenschten. Heb dank daarvoor!²

Conscience mocht dan grossieren in ridderordes – aan het eind van zijn leven had hij er een stuk of dertig (De Mont, 1883b, p. 175) – zijn omgeving beschouwde de Nederlandse onderscheiding als een bijzondere steunbetuiging voor de Vlaamse zaak. Daarom had de *Maatschappij Voor Tael en Kunst* op 19 augustus een groot ‘kunstfeest’ voor Conscience georganiseerd.³ Hij doet er zelf verslag van in zijn antwoord aan De Vries:

Ter eere van uwen vorst is menigmael met geestdrift gedronken.

In myn toast op N. Nederland (ik stond op de tribune die gy kent) heb ik uwen brief met luidestemme gelezen. De hr. De Vries heeft daarop een zesdubbelde hoera en een lange teug gekregen, die door meer dan 300 onzer leden ter zyner eere geledigd werd. Het bestuer heeft voorgesteld, U tot eerlid onzer maetschappy te benoemen; binnen eenige dagen zal daerover door de maetschappy worden beslist (ongetwyfeld met eenparigheid van stemmen).

Wy vergeten u nooit – Gedenk u onzer ook altyd. Alle myne vrienden doen u, niet alleen met hartelykheid, maar insgelyks met diepgevoelde eerbied groeten. Vergeef my myn gekrabbel; hoe meer ik een mensch bemin hoe slechter is mijn geschrift. Meet daer op myne innige genegenheid tot u af.

Conscience ondertekende zijn brief als ‘Uw getrouwe vriend en bewonderaer’. Een jaar later, toen zijn ‘Goede vriend De Vries’ opnieuw in Antwerpen was, probeerde Conscience hem nogmaals naar het verenigingslokaal te halen

² Brief, Hendrik Conscience aan Matthias de Vries, 15 okt. 1851 (Universiteitsbibliotheek Leiden). Zie ook Degroote, 1966-1984, 1967, p. 200-201.

³ Zie De Mont, 1883b, p. 74-76. Conscience bedankt Willem III per brief van 25 sept. 1851, opgenomen in Conscience, 1913-1914, dl. II, p. 274-275.

– ‘gy zult er vele vrienden aentreffen’⁴ – maar het is niet bekend of de uitnodiging werd aangenomen.

Hoe het ook zij, op het eerste gezicht lijkt hier sprake te zijn geweest van een hartelijke en wederzijdse toegenegenheid. Toch is de vriendschapsbetuiging in de Vries’ condoleance opmerkelijk, omdat er weliswaar een drukke correspondentie bewaard is tussen hem en een aantal Vlamingen (Karsten, 1949, p. 29), maar daar zijn nauwelijks brieven tussen hem en Conscience bij. Diens naam blijft bovendien geheel onvermeld in de jongste biografie over De Vries.⁵ Hoe kan dat? Zoals ik zal uiteenzetten, kunnen beide mannen elkaar onmogelijk uit het oog verloren hebben. Maar hoe dik bevriend waren Conscience en De Vries dan daadwerkelijk? Was hun relatie wel zo hecht als De Vries het deed voorkomen in 1883?

Met deze vraag als vertrekpunt wil ik een en ander toevoegen aan wat er bekend is over het onthaal dat Conscience in Nederland vond.⁶ Ik concentreer me op de periode 1849-1883, van Consciences doorbraak in het Noorden⁷ tot zijn dood. Ik maak voornamelijk gebruik van de collectie gedigitaliseerde kranten van de *Koninklijke Bibliotheek* in Den Haag, die ik over de genoemde periode van 35 jaar heb doorzocht op verwijzingen naar Conscience.⁸ Hij blijkt in totaal minstens 748 keer ter sprake te zijn gekomen in de Nederlandse pers, dus gemiddeld ruim twintig keer per jaar, zowel in advertenties als in redactionele bijdragen. De journalistiek berichtte niet alleen over de verschijning van zijn werken, maar ook over zijn maatschappelijke loopbaan en zijn privéleven, zoals het overlijden van zijn beide zonen in 1869 en zijn eigen gezondheidstoestand. Via dit journalistieke kanaal is De Vries hem ongetwijfeld ook wel eens tegengekomen.

In de Nederlandse kranten is goed te volgen hoe Consciences bekendheid in het Noorden zich ontwikkeld heeft. In het begin van de jaren 1850 lijkt zijn werk nog beperkte interesse op te roepen. In januari 1851 schrijft de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* een prijsvraag uit voor ‘Eene volks-roman, in den trant van de *Loteling van Henri Conscience*’, die in oktober van dat jaar herhaald wordt en in december 1852

⁴ Brief, Hendrik Conscience aan Matthias de Vries, (in ander hs. gedateerd:) 17 aug. 1852 (UBL). Zie ook Degroote, 1966-1984, 1971, p. 6.

⁵ Vgl. Van Driel & Noordegraaf, 1998.

⁶ Zie daarover m.n. Van Hattum, 1983.

⁷ Zie Van Hattum, 1983, p. 179.

⁸ Ik doorzocht de collectie in november 2012.

alleen een onbevredigende proeve opgeleverd blijkt te hebben.⁹ In 1856 heet de schrijver in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 'hier te lande niet zoo bekend als hij wel verdient'. Maar twee jaar later is hij volgens het *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad* al 'bij het meerendeel van onze lezers bekend'.¹⁰ In een vierdelig feuilleton publiceert deze krant dan een bewerking van Consciences jeugdherinneringen, overgenomen uit de *Revue Contemporaine*.¹¹ Vanaf dat moment volgt Nederland Vlaanderen in de *framing* van Conscience als een van de belangrijkste en populairste schrijvers in het Zuiden, zo niet dé belangrijkste en populairste, die Vlaanderen en België een eigen Nederlandstalige literatuur gegeven heeft en daar de redder en behouder mag heten van de Nederlandse taal en van de Dietse stam. Ook verkondigt men regelmatig dat Conscience door vertalingen een van de belangrijkste letterkundigen van Europa en de rest van de beschaafde wereld is,¹² en dat hij gelezen en gewaardeerd wordt door lezers en lezeressen van welke stand of levensbeschouwing ook.

Zoals in paragraaf 4 zal blijken, behoren de aan Conscience zelf toegedachte stand en levensbeschouwing tot de factoren die de waardering voor hem hebben bemoeilijkt onder Nederlandse cultuurdragers. Maar eerst ga ik na op welke manieren Conscience destijds aanwezig was in Nederland (par. 2) en welke huldeblijken hem hier te beurt vielen (par. 3).

2. CONSCIENCES AANWEZIGHEID IN NEDERLAND

In levenden lijve bleven Conscience en De Vries elkaar zeker tegenkomen bij de *Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen*. Zoals bekend werden deze bijeenkomsten van 1849 tot 1912 gemiddeld eens in de twee jaar gehouden, afwisselend in een Vlaamse en een Nederlandse stad. Op het tiende

⁹ Over de prijsvraag: *Opregte Haarlemsche Courant*, 25 sept. 1850; *Nederlandsche Staatscourant*, 26 sept. en 27 okt. 1850; *Bredasche Courant*, 29 sept. 1850; zie ook *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 okt. 1850; *De Tijd*, 22 jan. 1851. Over de herhaling ervan: *Bredasche Courant*, 12 okt. 1851. Over het teleurstellende resultaat: *Algemeen Handelsblad*, 22 sept. 1852; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 sept. en 21 nov. 1852; *De Nederlander*, 15 nov. 1852; *Nederlandsche Staatscourant*, 24 nov. 1852; *Dagblad van 's Gravenhage*, 21 dec. 1852.

¹⁰ 'Herinneringen der jeugd van Henri Conscience', in: *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 9 apr. 1858.

¹¹ 'Herinneringen der jeugd van Henri Conscience', in: *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 9, 22, 23 en 24 apr. 1858.

¹² Zie voor Consciences internationale roem o.a. ook Lambin, 1974, p. 169-180 en Simons 1997, p. 25-27.

congres (Den Haag 1868) heette De Vries de deelnemers welkom namens de Nederlandse regering.

Hij herinnerde daarbij aan het doel der congressen, zijnde dit niet alleen het aankweken van de studie der Nederlandsche taal en den bloei der letterkunde, maar vooral het nauwer aanbinden van de broederband die tusschen Noord en Zuid bestaat, en het opwekken van 't bewustzijn van die Nederlandsche nationaliteit, welke niet alleen hier in het Noorden bloeit, maar ook in Zuid-Nederland zich krachtig vertoont. (*Middelburgsche Courant*, 3 sept. 1868)

Ook op de congressen van 1851, 1855, 1856, 1860, 1862 en 1865 had De Vries het woord al gevoerd, meestal over de vorderingen die hij en zijn medewerkers maakten met het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Hoewel Conscience een naam te verliezen had als redenaar (De Mont, 1883b, p. 49-50), hield hij slechts één keer een geprogrammeerde toespraak, in 1862.¹³ Toch speelde hij minstens een even prominente rol als De Vries, en wel als mede-organisator en congresvoorzitter (in 1856, 1862, 1869 en 1876), en als deelnemer aan de discussies, die hij zo nodig tot bedaren bracht.¹⁴ In 1868 (Den Haag) en 1872 (Middelburg) werd hij bovendien benoemd tot erelid van het congres. Ter gelegenheid van een Brusselse Conscience-huldiging in 1881 – waarover straks meer – beschreef het *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* hoe de schrijver bij die conferenties ook de aandacht trok van een nieuwe generatie:

Wie onzer lezers wel eens tegenwoordig mocht geweest zijn op een letterkundig congres in Z. Nederland, kon van de vereering, die de jongere Vlamingen Conscience toedragen, getuige zijn. Ons oog werd

¹³ Voor het tweede congres (Amsterdam 1850) werd al wel een verhandeling van Conscience aangekondigd ('Over de noodzakelijkheid der nauwe verbroedering tusschen Holland en Vlaamsch België'), maar die ging niet door. Conscience woonde het congres dit keer niet bij. Zie *Algemeen Handelsblad*, 22 juli 1850; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 26 juli 1850; *Dagblad van 's Gravenhage*, 18 sept. 1850.

¹⁴ Op het elfde congres (Leuven 1869) roept een gedicht 'Oranje boven!', voorgedragen door een pater Smietse, dat eindigt met een klacht over wat de revolutie de Paus heeft aangedaan, heftige tegenspraak op van Julius Vuylsteke. Hierop waarschuwt Conscience als congresvoorzitter tegen afdwalen op politiek terrein. (*Opregte Haarlemsche Courant*, 12 sept. 1869) Op het zeventiende congres (Mechelen 1879) helpt hij een uit de hand lopende discussie over de wenselijkheid van een tolverbond tussen België en Nederland tot een goed einde te brengen door een motie te formuleren die een commissie voorstelt om het vraagstuk te onderzoeken. ('Het zeventiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Mechelen' in *Algemeen Handelsblad*, 28 aug. 1879; *De Tijd*, 29 aug. 1879)

bij zulk een gelegenheid na afloop van een feest meer dan eens getroffen door het volgende voorval.

De grijze Conscience, gezeten op een kanapé, in de eene of andere gezellige plaats van samenkomst, wordt plotseling omringd door alle jongere Vlamingen, die met schuimende bokalen in de hand hun aller geestelijken vader een heildronk toebrengen.

Wie dat eenmaal gezien heeft, vergeet het nimmer, en begrijpt ten volle, hoe België thans juicht bij dit feest van een zijner grootste zonen.¹⁵

Overigens was Conscience in 1863, 1864 en 1880 ook present op enkele andere congressen waaraan Vlamingen en Nederlanders deelnamen.¹⁶

Was het niet in persoon, dan kon Conscience nog op allerlei andere manieren het pad van De Vries kruisen, om te beginnen doordat zijn boeken ook in Nederland steeds meer aftrek vonden. In 1866 waren ze bijvoorbeeld te lenen in de volksbibliotheek van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in Rotterdam.¹⁷ En in 1871 sierde een novelle van Conscience, 'Een zeemansgezin', de eerste aflevering van de vernieuwde *Katholieke Illustratie*. In de jaren 1850 waren zijn boeken in Nederland nog alleen te koop geweest in Belgische uitgaven of in roafdrukken. In 1851 werd er bijvoorbeeld een uitgave gesignaleerd van *Baes Ganzendonck*, verschenen bij Josue Witz in Arnhem, waarmee 'het vuile nadrukkersvak, in België tot zoo groote ontwikkeling gekomen', naar Nederland overgewaaid heette te zijn.¹⁸ Begin jaren 1860 ging Conscience's Antwerpse uitgever J.P. van Dieren een verbintenis aan met de Nederlandse uitgeverij C.L. van Langenhuysen in Amsterdam, vanaf 1863 eigendom van de katholieke cultuurdrager J.A. Alberdingk Thijm.

¹⁵ 'Henri Conscience' in: *Het Nieuws van den Dag*, 19 juni 1881.

¹⁶ Zie *Oprechte Haarlemsche Courant*, 17 sept. 1863; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 sept. 1863; 'Het derde congres der Internationale Vereeniging tot Bevordering van Sociale Wetenschappen, te Amsterdam', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 27 sept. 1864; *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1880.

¹⁷ *Rotterdamsche Courant*, 12 okt. 1866.

¹⁸ *De Nederlander*, 9 mei 1851. Zie ook een verslag van de Tweede Kamer-zitting van 26 nov. 1856: 'De heer Dirks dringt mede aan op het sluiten van een tractaat met België tot wering van den nadruk, in het belang van onzen boekhandel en letterkunde. Spreker geloof, dat ook hier werken van Belgische schryvers worden nagedrukt, zoo als, b.v., van den gevierden Henri Conscience, en dit is juist eene reden, dat er ook voor België belang bij is, om een zoodanig tractaat te sluiten.' ('Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zitting van Woensdag, 26 November', in: *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 27 nov. 1856; 'Zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', in: *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, 27 nov. 1856.) Zie over het nadrukken van werk van Conscience voorts Van Hattum 1983, p. 179.

Nederlanders konden hier nu intekenen op Van Dierens heruitgave van Consciences *Volledige werken*.¹⁹ A.W. Sijthoff in Leiden nam in de jaren 1867-1879 vervolgens de uitgave op zich van de *Romantische werken* van Conscience en in 1872 tevens van een *Bloemlezing uit de werken*. Vanaf dat jaar bracht Sijthoff die werken eveneens uit in afzonderlijke titels, wat in de jaren 1878-1881 nogmaals gebeurde onder de naam *Romantische werken in 41 delen*.²⁰ Het ziet er naar uit dat Sijthoff met deze volksuitgaven heel wat heeft kunnen verwezenlijken van een voornemen dat hij in 1867 had verwoord: 'Ik wil thans, nu [JACOB] VAN LENNEP onder het volk wordt gebracht, ook Conscience in iedere familie een plaats verzekeren'.²¹ De Rotterdamse uitgeverij D. Bolle zou het vanaf 1882 dunnetjes overdoen met een aantal van de 'Wereldberoemde fraaie Werken van H. Conscience' in een goedkope uitvoering.²²

Het was eveneens vanaf de jaren 1860 dat Consciences werk weerklink vond via de Nederlandse podia.²³ De gezelschappen van de Vlamingen Eloy Lemaire en Victor Driessens gaven in steden als Amsterdam, Haarlem en Zwolle herhaaldelijk uitvoeringen van *Siska van Roosemael*, waarschijnlijk in de bewerking van het verhaal tot 'vaudeville' of 'blijspel met zang' door Hippoliet van Peene.²⁴ Intussen bracht de troupe van de populaire komiek Nathan Judels een bewerking van *De arme edelman* in de Amsterdamse *Salon des Variétés*.²⁵ Het Nederlandse succes van zulke voorstellingen zal Conscience en zijn geestverwanten gestimuleerd hebben om een adres te richten aan de burgemeester van Brussel waarmee zij aandrongen op een nationaal gezelschap in de hoofdstad voor de uitvoering van het werk van Belgische schrijvers.²⁶ In Nederland waagden zich vanaf de jaren 1870 trouwens ook – een ander blijk van Consciences toegenomen succes – amateurgezelschappen aan zijn werk. Zo vertolkte de Haarlemse *Societeit De*

¹⁹ Advertenties C.L. van Langenhuisen in: *De Tijd*, 28 dec. 1861 en 14 nov. 1862.

²⁰ Prospectus A.W. Sijthoff, Leiden, okt. 1878, gereproduceerd in Van Hattum, 1983, p. 184. Hier heet de reeks nog *Volledige werken*.

²¹ Prospectus A.W. Sijthoff, Leiden, sept. 1867, gereproduceerd in Van Hattum, 1983, p. 180.

²² Advertentie D. Bolle, Rotterdam, in *Algemeen Handelsblad*, 6 sept. 1883. Zie ook *Het Nieuws van den Dag*, 21 nov. 1882.

²³ Zie ook Van Hattum, 1983, p. 181 en 190 n. 23, die voorstellingen traceerde in Amsterdam, Dordrecht, Goes en Rotterdam.

²⁴ Zie bv. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 16 apr. 1866; advertenties *Salon des Variétés*, Amsterdam, in: *Algemeen Handelsblad*, 23 en 26 mrt. 1868; *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1868; advertentie *Nieuwe Schouwburg*, Haarlem, in: *Oprechte Haarlemsche Courant*, 9 dec. 1869; advertenties *Théâtre des Variétés*, Amsterdam, in: *Algemeen Handelsblad*, 5 en 31 dec. 1870.

²⁵ Zie *Algemeen Handelsblad*, 19 okt. 1868.

²⁶ *Het Algemeen Handelsblad*, 8 juli 1870, betuigt adhesie aan het adres.

Vriendenkring Simon Turchi in een treurspelbewerking en speelde de *Rederijkerskamer Katholieke Heerenvereniging Joost van den Vondel* zes jaar later eveneens een bewerking naar een roman – dezelfde? – van Conscience.²⁷

Om de verkoop van zijn werk te bevorderen, had Conscience zelf (net als bijvoorbeeld Charles Dickens en diverse Nederlandse collega's dat al deden) in december 1867 een voordrachtentournee langs verscheidene steden in Nederland gemaakt, samen met de dichter Karel Versnaeijen.²⁸ Die tournee maakte kritische reacties los over Consciences werk en zijn spreektrant, maar ook warme sympathiebetuigingen, zoals een erelidmaatschap van de *Leesinrichting voor den Handwerks- en Ambachtsman in 's-Gravenhage*.²⁹ Het zou nog gevolgd worden door de diploma's van andere en belangrijker Nederlandse genootschappen. Al in 1854 was de schrijver benoemd tot lid van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te Leiden, waarvan Matthias de Vries veelvuldig voorzitter was, en in het voorjaar van 1868 maakte het *Historisch Genootschap* in Utrecht hem tot erelid.³⁰ In de pers was het de aanleiding om er schande van te spreken dat Conscience wel tot zulke prestigieuze genootschappen in Nederland toegelaten werd, maar lange tijd gepasseerd was voor een lidmaatschap van de *Koninklijke Academie* van België (waar dat pas in 1867 gebeurde).³¹ In 1870 benoemde ook het *Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen* hem tot lid,³² en nog in 1882 verleende de *Hollandsche Maatschappij* hem het lidmaatschap van verdienste.³³ Het jaar daarvoor was hij erelid geworden van de rederijkerskamers *Jan van Beers* in Utrecht en *Hooger Zij Ons Doel* in Amsterdam, terwijl hem nu tevens het erelidmaatschap van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* te beurt viel. Dat vond plaats in het kader van de imposante huldiging voor Conscience in 1881, ter gelegenheid van zijn honderdste boek, *Geld en adel*.

²⁷ Zie resp. *Het Nieuws van den Dag*, 25 apr. 1873, en *De Tijd*, 22 nov. 1879.

²⁸ Op soortgelijke tournees van Consciences collega's attenderen 'Haagsch gekeuvel', in: *De Locomotief*, 8 jan. 1868, en *Bredasche Courant*, 16 apr. 1868.

²⁹ *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 3 jan. 1868. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 31 dec. 1867 en *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 31 dec. 1867. Zie verder Van den Berg (te verschijnen) voor een gedetailleerde reconstructie van de tournee.

³⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 mrt. 1868; *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 20 mrt. 1868; *Opregte Haarlemsche Courant*, 21 mrt. 1868; *Middelburgsche Courant*, 22 mrt. 1868.

³¹ Zie *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 20 mei 1867; *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1868.

³² *Het Nieuws van den Dag*, 11 apr. 1870.

³³ Van Hattum, 1983, p. 185. Zie ook *Het Nieuws van den Dag*, 24 sept. 1883, over de herdenking na het overlijden van dit lid van verdienste.

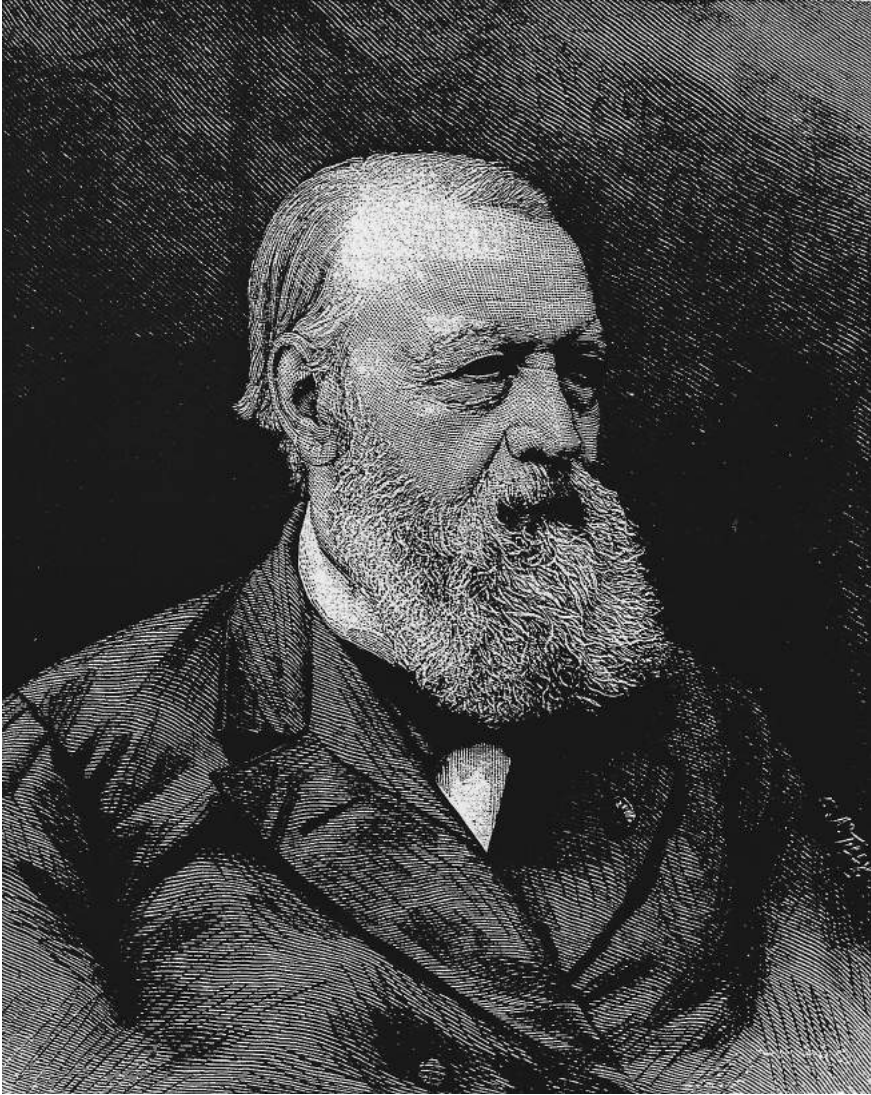

Fig. 1: Portretgravure van Hendrik Conscience.
Portret door C.A. Tilly (in: *Eigen Haard* 7 (1881), p. 349).

3. NEDERLANDSE HULDEBLIJKEN

Het was niet de eerste keer dat Nederland deelnam aan een ‘ovatie’ voor Conscience. Toen hij in 1873 zestig was geworden, hadden ‘velen uit Noord-Nederland’ die niet bij het feestmaal aanwezig konden zijn, onder wie De Vries, hem hun schriftelijke felicitaties gezonden.³⁴ Maar nu werd er grootschaliger uitgepakt. Een hoofdcomité onder leiding van Eugeen Stroobant en Emmanuel van Driessche had in België de organisatie van het feest op zich genomen en richtte zich per circulaire ook tot de taalgenoten in het Noorden:

Wij vertrouwen dat ijverige mannen, die Consciences werken waardeeren en hoogschatten, te uwent de taak op zich zullen nemen toetredingen te bezorgen en inschrijvingen in te zamelen op dagblad bureelen, in den schoot van genootschappen en familiën en zich onmiddellijk in betrekking zullen stellen met het hoofdcomité te Brussel.

Immers, Hendrik Consciences werken, in alle Nederlandsche huisgezinnen gelezen, en in alle beschaafde talen overgezet, hebben den roem der Nederlandsche letteren onder alle verlichte volkeren verbreid; op ‘al’ zijne taalgenoten straalt die roem weer, en hun ‘allen’ hoort het den gevierden schrijver daarvoor hulde te brengen. Zodoende zal de Dietsche stam, in het aanschijn van Europa, een nieuw en schitterend bewijs leveren zijner gehechtheid aan taal en zeden, zijns eerbieds voor het talent zijner roemrijke zonen!³⁵

Ook zamelde het hoofdcomité, in samenwerking met uitgever Sijthoff, in Nederland geld in. Wie via hem drie gulden stortte, zou het portret van Conscience ontvangen, en voor 5 gulden kon men een bronzen gedenkpenning tegemoet zien.³⁶

Sijthoff maakte eveneens deel uit van een Amsterdamse commissie die onder leiding van Hendrik de Veer, zowel hoofdredacteur van het volksdagblad *Het Nieuws van den Dag* als redacteur van het geïllustreerde tijdschrift *Eigen Haard*, gehoor gaf aan de oproep uit Vlaanderen. Op haar beurt richtte de commissie zich tot de Nederlandse kunstwereld met een uitnodiging om bij

³⁴ *Het Nieuws van den Dag*, 1 jan. 1873.

³⁵ Circulaire E. Stroobant e.a., afgedrukt in *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1881. De ‘ovatie’ werd voor het eerst aangekondigd in *Algemeen Handelsblad*, 20 mrt. 1881, en *Tilburgsche Courant*, 20 mrt. 1881.

³⁶ ‘Hulde aan Conscience’, in: *Algemeen Handelsblad*, 11 juli 1881; *De Tijd*, 13 juli 1881.

Fig. 2: 'In den Vlaamschen letterhof. Consciencefeest, 25 Sept. 1881'. Volgens het onderschrift zegt Litteratura tegen Conscience: 'Gij moogt trotsch zijn, hovenier, op uwe bloeiende rozen, wij vergeten daarbij die éene waaraan "het ongediert" heeft geknaagd.' Hiermee verwijst de liberale *Nederlandsche Spectator*-redactie naar Conscience's omwerking van zijn *In 't wonderjaar* (1837), om deze in 1843 opnieuw verschenen roman in lijn te brengen met een orthodox katholicisme. Anonieme lithografie in *De Nederlandsche Spectator*, 24 september 1881.

te dragen aan een hulde-album.³⁷ Men kon zijn bijdrage inzenden op een daartoe beschikbaar gesteld albumblad. Intussen werd het Nederlandse publiek voor het feest warm gemaakt met het al genoemde artikel over de jubilaris in het *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* en een ‘Conscience-nummer’ van het tijdschrift *Astrea*.³⁸ *Eigen Haard* zou in september nog volgen met een artikel van Alberdingk Thijm, voorzien van een fraai portret (Fig. 1), en ook *De Familiebode* kwam met een Conscience-aflevering.³⁹ *De Nederlandsche Spectator* wijdde een prent aan Consciences jubileum (Fig. 2).⁴⁰ Al die publiciteit had effect. De commercie haakte er direct op in met vindingrijke *merchandising*, bijvoorbeeld in de vorm van Hendrik Conscience-sigaren (Fig. 3).⁴¹ Haast vanzelfsprekend sloot het *Taal- en Letterkundig*

Heeren Sigaren-Handelaren

worden opmerkzaam gemaakt dat binnen eenige dagen door ons zal verkrijgbaar gesteld worden **Sigaren**, merk: **HENDRIK CONSCIENCE**, die uitmunten door kwaliteit, alsook door bijzondere verpakking. — **Monsterkistjes** zijn uitsluitend verkrijgbaar op franco aanvragen bij de H.H.: P. SCHOUTEN, te 's-Hertogenbosch; H. DEN HERTOG, te Hilversum; J. W. P. HOFMAN, te Schoonhoven, en aan onze fabriek **Nieuwe Teertuinen No. 16, alhier.**

GEBR. VAN GENDERINGEN,
Sigaren-Fabrikanten,
HOFLEVERANCIERS.

AMSTERDAM, Juli 1881.
Het merk is door ons gedeponeed.

Fig. 3: Advertentie van de firma Van Genderingen voor Hendrik Conscience-sigaren. *Het Nieuws van den Dag*, 26 september 1881.

³⁷ Het comité bestond naast Sijthoff en De Veer uit: J.A. Alberdingk Thijm, H. Binger, Ch. Bois-sevain, Adriaan Bom, A.J. de Bull, E.C.E. Colinet, W.J. Hofdijk, F. Philippeau, A. Pierson, H.J. Schimmel en J.L. Wertheim. (*Het Nieuws van den Dag*, 27 juni 1881)

³⁸ ‘Henri Conscience’, in: *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag*, 19 juni 1881; Conscience-nummer 1881, met bijdragen van J.A. Alberdingk Thijm, M. Coens, W. Gosler, Johan Gram, Virginie Loveling, Pol de Mont en Louise Stratenus.

³⁹ *De Familiebode* 1 (1881/82), no. 13, p. 97-104.

⁴⁰ ‘In den Vlaamschen letterhof. Conscience-feest, 25 Sept. 1881’, in: *De Nederlandsche Spectator*, 24 sept. 1881. Hierover: Maas, 1986, p. 200-202.

⁴¹ Advertentie sigarenfabriek Gebr. Van Genderingen, Amsterdam, in: *Het Nieuws van den Dag*, 26 juli 1881.

Congres van 1881 zich aan bij het eerbetoon,⁴² en dat deed ook een veel ruimere vertegenwoordiging van het artistieke en intellectuele Nederland.

Uiteindelijk zou het album 340 bijdragen omvatten. Daarnaast konden twee kisten met van opdrachten voorziene boeken plus een portefeuille met portretten en tekeningen in groot formaat worden gevuld. In totaal ging het om bijdragen van 450 dichters, acteurs, toonkunstenaars, schilders, beeldhouwers en oudheidkundigen, predikanten en priesters, economen, staatslieden en andere hoogwaardigheidsbekleders, journalisten, boekhandelaren en -drukkers, onderwijzers en hoogleraren, artsen, advocaten en industriëlen. Het album opende met een woordje van kroonprins Alexander. Voorzien van het monogram HC werd het boekwerk door hofleverancier F.W. Rinck in Den Haag gebonden in rood marokijn, met vergulde stempels en een zilveren slot. Het werd verpakt in een doos, bespannen met donkerblauw linnen.⁴³ Alvorens het geschenk aan Conscience aan te bieden, exposeerde de Nederlandse commissie het in de bibliotheek van het Amsterdamse genootschap *Natura Artis Magistra*.⁴⁴ Na afloop van het feest zou drukkerij De Erven van Munster het complete album in druk laten verschijnen.⁴⁵

Wie dit boek op pagina 100 opslaat, ziet dat De Vries ook iets inzond:

Vlaanderens roem
is
Hollands roem
De Dietsche stam is één.

Deze woorden, tot Hendrik Conscience uit Holland gericht op zijn zestigsten verjaardag, zijn ook thans, bij de viering van een nieuw jubelfeest hem ter eere, de uitdrukking der gedachten en gezindheid van zijn oprechten vereerder en vriend

M. de Vries.

Misschien had men een originelere bijdrage van deze ‘vereerder en vriend’ mogen verwachten. Had hij eenvoudig niet willen ontbreken onder de

⁴² ‘Het 18e Ned. Taal- en Letterkundig Congres VI’, in *Het Nieuws van den Dag*, 6 sept. 1881.

⁴³ Zie voor de inhoud en vormgeving van het album: *Het Nieuws van den Dag*, 1 aug. en 26 sept. 1881; ‘Hulde aan Conscience’, in: *Algemeen Handelsblad*, 25 sept. 1881; *De Tijd*, 26 sept. 1881 en 1 mrt. 1882; ‘Het Conscience-feest’, in: *Het Nieuws van de Dag*, 27 sept. 1881. Zie ook Van Hattum, 1983, p. 183-185.

⁴⁴ *Het Nieuws van den Dag*, 21 sept. 1881; *Algemeen Handelsblad*, 22 sept. 1881.

⁴⁵ *Noord-Nederland* aan Hendrik Conscience, 25 September 1881. [Amsterdam:] Van Munster, [1882]. Zie ook *De Tijd*, 28 sept. 1881; *Algemeen Handelsblad*, 23 feb. 1881.

‘voornaamste Letterkundigen en Kunstenaars van Noord-Nederland’ wier medewerking het Nederlandse huldecomité had gevraagd?⁴⁶ Het ziet er in ieder geval naar uit dat De Vries en heel wat andere contribuanten aan het album er geen behoefte aan hadden om persoonlijk aanwezig te zijn bij de festiviteiten in Brussel. Dat gold zelfs voor verschillende commissieleden.

In de optocht, waarin ruim tienduizend geestdriftige Vlamingen Conscience op 25 september meetroonden, was Nederland ‘schaars vertegenwoordigd’, zo moest *Het Nieuws van den Dag* constateren. De groep Nederlanders in de stoet bestond uit de commissieleden Alberdingk Thijm, Bom, Colinet en De Veer, de heren J.J.A.A. Frantzen, J.A. Heuff en A.W. Sijthoff als afgevaardigden van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, zeven vertegenwoordigers van *Hooger Zij Ons Doel* en nog enkele andere belangstellenden. Onder hen kan zich Jan ten Brink bevonden hebben, evenals P.F. Hubrecht, die als secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken de Nederlandse regering vertegenwoordigde. De stoet eindigde bij de Beurs, waar de borstbeelden van Leopold II en Willem III allebei op de estrade stonden. Zowel voor als na de optocht hielden de beide Belgische comitévoorzitters een toespraak waarin ze uitdrukkelijk de deelname van de Nederlanders memoreerden. Hubrecht was naar Brussel gereisd om Conscience te verrassen met een nieuwe ridderorde. Die werd hem namens Willem III opgespeld onder ‘daverende toejuiching’, nadat hij de erelidmaatschappen van de Nederlandse genootschappen, een eredoctoraat van de universiteit van Leuven en het hulde-album aangeboden had gekregen.⁴⁷

In *Het Nieuws van den Dag* werd nog enkele malen teruggeblift op het feest, bijvoorbeeld naar aanleiding van de dood van Conscience op 10 september 1883: ‘Nu is heel Vlaanderen in rouw, en voelen allen, die de Nederlandsche taal spreken en lezen, dat er een adem des doods over ons heen ging’.⁴⁸ Georges Eeckhoud, Xavier Havermans, Emanuel Hiel en Julius Hoste deden als uitvoerders van Conscience’s laatste wil de volgende boodschap uitgaan:

⁴⁶ Vgl. de circulaire J.A. Alberdingk Thijm e.a., 17 juni 1881, gereproduceerd in Van Hattum, 1983, p. 186.

⁴⁷ Zie voor Nederlandse verslagen van de feestelijkheden: *Het Nieuws van den Dag*, 18 sept. 1881; ‘Het Conscience-feest te Brussel, I’, in: *Algemeen Handelsblad*, 26 sept. 1881, en in: *Het Nieuws van den Dag*, 26 sept. 1881; *De Tijd*, 27 sept. 1881; ‘Het Conscience-feest te Brussel’ in: *Het Nieuws van den Dag*, 27 sept. 1881; ‘Het Conscience-feest’, in: *De Tijd*, 28 sept. 1881.

⁴⁸ *Het Nieuws van den Dag*, 12 sept. 1883.

Nederlanders, Broeders!

Hendrik Conscience is niet meer!

Gestorven is een onzer grootste dichters, België en Holland, de beide Nederlanden, die hij zoo lief had, die hij voor eeuwig verheerlijkte, moeten aan hunnen bemindsten zoon door hun hart bewijzen hoe hoog zij hunnen Nederlandschen dichter schatten, hoe diep zij den liefdevollen geest beminnen, die het onsterfelijk gewrocht *De Leeuw van Vlaanderen* schiep en uitriep:

‘Gij Vlaming die het boek gelezen hebt, overweeg bij de roemrijke daden welke het bevat, wat Vlaanderen eertijds was – wat het nu is, en nog meer wat het worden zal, indien gij de heilige voorbeelden uwer vaders vergeet!’

Volk, toon thans door uwe aanwezigheid op de begrafenis, dat zijn rein geweten in uw gemoed eeuwig leven zal!⁴⁹

Aan de massaal bijgewoonde uitvaart nam weer een deputatie uit Nederland deel, onder wie een vertegenwoordiger van de Nederlandse koning, ‘ofschoon de naam van deze laatste niet wordt genoemd’, aldus de *Nieuwe Tilburgsche Courant*.⁵⁰ Aan de voet van het voor de gelegenheid omflooerste standbeeld van Conscience, dat kort tevoren in Antwerpen was onthuld,⁵¹ legde de *Hollandsche Club* van Antwerpen na de uitvaartmis een krans met de Nederlandse kleuren.⁵² In Nederland zelf werd de overledene herdacht met een artikel van Jan ten Brink in het *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* en met een biografische schets in de reeks *Mannen van beteekenis*.⁵³ Bovendien bracht de Haarlemse uitgever W. Gosler in december 1883 een Nederlandse editie van Pol de Monts biografie van Conscience op de markt, die in januari en februari van dat jaar al grotendeels verschenen was in *De Gids*.⁵⁴

⁴⁹ Geciteerd in ‘Haagsche brieven’, in: *De West-Indiër*, 14 okt. 1883.

⁵⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 sept. 1883.

⁵¹ Nederlanders lijken hier niet direct bij betrokken te zijn geweest. Wel publiceerde *Het Nieuws van den Dag*, 21 aug. 1883, de thans in het Letterenhuis bewaarde brief waarmee de zieke Conscience de beeldhouwer bedankt had op 16 juni 1883.

⁵² *Algemeen Handelsblad*, 20 sept. 1883.

⁵³ Jan ten Brink, ‘Hendrik Conscience, (3 December 1812 – 10 September 1883)’, in: *Zondagsblad van het Nieuws van den Dag*, 30 sept. 1883, [p. 1]; Theo Coopman & V.A. de la Montagne, *Hendrik Conscience*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1883.

⁵⁴ Pol de Mont, ‘Hendrik Conscience. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Vlaamsche beweging’, in: *De Gids* 47 (1883), dl. I, p. 38-79 en 270-304.

Al met al lijkt de rouw om de overleden romancier in het Noorden binnen de perken te zijn gebleven. Hij mocht dan veel gelezen worden door een breed publiek, het letterkundige establishment beschouwde hem niet altijd als een van hen. Wel noemde het Nederlandse huldigingscomité hem in 1881 ‘den Vlaamschen V a n L e n n e p’, maar dat was uitzonderlijk.⁵⁵ Zelfs het Conscience toegewijde *Nieuws van den Dag* stond ambivalent tegenover zijn artistieke prestaties:

Vraagt men of Conscience tot de groote dichters moet gerekend worden, dan moet men deze vraag bepaald ontkennend beantwoorden. Voor hooger genres, zooals den historischen roman, mist hij de gave van idiëele [sic] karakterteekening; ook de eenheid en de dramatische in elkander vlechting der verschillende doelen van een roman laten te wenschen over. [...] Doch in ’t minder grootsche [genre] der novelle is de Vlaamsche dichter [...] een meester. Op dat terrein is hij altijd frisch en nieuw en aangrijpend. Weldadig werken zijne beelden; verkwikkend zijne verhalen, die tot in de fijnste détails met de grootste zorgvuldigheid zijn afgewerkt.⁵⁶

Jan ten Brink constateerde in dezelfde krant dat Conscience eerder geëerd werd als Vlaming dan als dichter. Zijn productiviteit zou getuigen van ‘een ijver, die hem in Noord-Nederland met de vriendelijke termen van pennelikker of broodschrijver zou vergald zijn geworden, maar die juist in Zuid-Nederland eene eerste levensvoorwaarde voor zijn roem is geworden’.⁵⁷

4. CONSCIENCES ACHTERGRONDEN

Onwillekeurig reikt Ten Brink hier een begin aan van een antwoord op de vraag waarom men in Nederland niet onverdeeld positief stond tegenover Conscience (en waarom de vriendschap tussen hem en De Vries misschien minder hecht was dan De Vries het in zijn brief aan de weduwe deed voorkomen). Daar zijn volgens mij drie redenen voor. Ten eerste keken Noord-Nederlanders in het algemeen vreemd aan tegen Zuid-Nederlanders. Ten tweede hadden de toonaangevende literaire kringen in Nederland een

⁵⁵ ‘Hulde aan Conscience’, in: *Algemeen Handelsblad*, 11 juli 1881; *De Tijd*, 13 juli 1881.

⁵⁶ ‘Henri Conscience’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 19 juni 1881.

⁵⁷ Jan ten Brink, ‘Een feest voor Hendrik Conscience’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 25 sept. 1881.

protestantse en/of liberale achtergrond, terwijl Conscience gezien werd als een katholieke auteur. En ten derde behoorden de toonaangevende literatoren in het standsbewuste Nederland van de negentiende eeuw veelal tot een hogere stand dan die waartoe ze Conscience rekenden.

Wat betreft het eerste punt ging het om taal- en cultuurverschillen. Over het algemeen zagen Nederlanders het Vlaams dat Conscience schreef, aldus *De Tijd*, als ‘kinderlijk en eenigszins onnoozel’, een *patois*, vergelijkbaar met het Fries.⁵⁸ Een journalist van het *Algemeen Handelsblad* vond het ook niet wel-luidend, al had hij het (door de verwantschap met zijn eigen moedertaal) wel lief. Zoals de *Taal- en Letterkundige Congressen* de beter gesitueerden met elkaars taal en taalstudie in contact brachten, meende deze journalist, zo zouden toneelvoorstellingen als die van de eerder genoemde Lemaire dat kunnen doen bij het grotere publiek.⁵⁹ Ter gelegenheid van Consciences huldiging in 1881 zette Jan ten Brink ook de literaire culturen van Noord en Zuid naast elkaar. In Nederland zou het ondenkbaar zijn om grote schrijvers als A.L.G. Bosboom-Toussaint, J.J. Cremer en Jacob van Lennep op een zelfde uitbundige en volkse manier eer te bewijzen als voor Conscience gebeurde. Bovendien, aldus Ten Brink, had het grote publiek in Vlaanderen meer op met literaire kunst, aangezien die hier een politieke dimensie kende die in Nederland ontbrak. Vandaar ook dat Conscience van hogerhand gesteund werd met sinecuren, terwijl Nederlandse schrijvers veeleer iets in de weg kregen gelegd.⁶⁰

Eveneens naar aanleiding van de huldiging stond Hendrik de Veer in een vierdelige artikelenserie in zijn eigen krant stil bij de verdere verschillen tussen Noord en Zuid.⁶¹ Ten eerste waren de ‘Vlamen’ als gevolg van andere maatschappelijke omstandigheden veel toeschietelijker jegens Nederlanders dan andersom. Ten tweede kwamen ze veel luidruchtiger en minder deftig over, maar, zo voegde De Veer er meteen aan toe, deze indruk deed men op in bierhuizen en volksvergaderingen, en berustte niet op serieuze

⁵⁸ *De Tijd*, 5 mrt. en 15 dec. 1858.

⁵⁹ *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1868.

⁶⁰ Jan ten Brink, ‘Een feest voor Hendrik Conscience’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 25 sept. 1881.

⁶¹ D.V. [= H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, I’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 29 sept. 1881; [H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, II’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 30 sept. 1881; [H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, III’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 3 okt. 1881; D.V. [= H. de Veer], ‘Afdrukken van indrukken, IV: Slot’, in: *Het Nieuws van den Dag*, 5 okt. 1881. De nu volgende citaten komen uit resp. dl. IV en dl. I.

‘karakterstudie’. Ten derde toonden Vlamingen, met name Antwerpenaren en Gentenaren, zich veel gevoeliger voor zuiver Nederlands taalgebruik. Ten vierde werkten kunstenaars van uiteenlopende disciplines in Vlaanderen veel vaker eendrachtig samen dan hun collega’s in Nederland. En misschien wel het belangrijkste: het Vlaamse publiek gaf ongeremd uiting aan zijn betrokkenheid bij een historisch exposé over de Vlaamse Beweging, wat door Nederlanders slechts kalm zou zijn aangehoord. ‘Voor ons [Nederlanders] is de Vlaamsche Beweging een zaak van het Taal- en Letterkundig Congres en het Algemeen Nederlandsch Woordenboek, voor de Vlamen is zij de alpha en omega van hun geheele bestaan, hunner burgerlijke en burgerschapsrechten.’

De Veer legde ook uit waarom Nederlanders de huldeblijken van de Vlamingen serieuzer zouden moeten nemen. Beide bevolkingsgroepen behoorden tot dezelfde stam; ‘wij zijn het eenige volk dat met gemak, zonder vertaling of toelichtende noten, de werken van mannen als Conscience leest, dat hem verstaat in den ruimsten zin van dit woord’. En aangezien Conscience de verpersoonlijking van de ‘Vlaam’ was, was hij ook ‘een van de onzen’. Bovendien deed hij niet onder voor de grote mannen die Nederland telde. De Veer was blij dat hij Conscience persoonlijk had leren kennen en zei trots te zijn tot dezelfde stam te behoren. Noord- en Zuid-Nederland konden zich één voelen als kinderen van dezelfde ouders. Hoewel ze definitief gescheiden waren, kon men van meer toenadering tussen beide grote verwachtingen koesteren, niet alleen wat betreft de taal, maar ook met het oog op handel en nijverheid.

Naast de ongewone indruk die Vlamingen vooralsnog op Nederlanders maakten met hun taal, literatuur en levenswijze, kunnen er in Nederland levensbeschouwelijke reserves jegens Conscience zijn geweest. Hij hing weliswaar geen leerstellig katholicisme aan, maar zijn werk droeg door zijn herkomst wel een roomse kleur. Daarom was Alberdingk Thijm er zo voor geporteerd.⁶² Die kleur was echter het enige katholieke aan dat werk, bezwoer de conservatief-Roomse *Tilburgsche Courant* in 1881, die het overigens verstandig vond ‘eenige voorzichtigheid te bezigen met sommige geschriften van Conscience tegenover katholieke jonge meisjes, al is het ook ten volle waar dat de schrijver geen aanstoot geeft op godsdienstig en zedelijk gebied’. De krant schreef dit om schande te spreken van het feit dat Allard Pierson zich in 1881 uit het Nederlandse huldigingscomité had teruggetrokken, nadat bekend was geworden dat Conscience een eredoctoraat van de katholieke

⁶² Zie Van Hattum, 1983, p. 179.

universiteit van Leuven zou krijgen. De liberaal Pierson had op geen enkele wijze willen bijdragen aan het versterken van de ‘ultramontaanschen invloed’. Op zijn beurt vond de *Tilburgsche Courant* dit onverdraagzaam en wees hij er op dat Conscience zowel door katholieken als door protestanten, joden en ‘vrijdenkers’ gelezen werd, die zich dan ook allemaal bij het eerbetoon hadden aangesloten.⁶³

Nochtans deden andere katholieke bladen na het overlijden van de schrijver alsnog moeite om hem verder in te lijven in het eigen kamp. *De Tijd* en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* berichtten dat hij op zijn ziekbed herhaaldelijk bezocht was door een priester en dat hij bij zijn dood voorzien was geweest van de sacramenten der stervenden. Dit heette een mooie bekroning van Consciences verhalen, ‘die alle van een godsdienstig gevoel doortrokken zijn, en onmiskenbaar den stempel van het volk, den katholieken stempel, dragen’, zo citeerde *De Tijd* met instemming het *Handelsblad van Antwerpen*. De Tilburgse krant wist bovendien dat de schrijver ‘in de beste gevoelens van godsvrucht gestorven’ was.⁶⁴

Een laatste factor die de receptie van Consciences werk in Nederland beïnvloed lijkt te hebben, is zijn status in de kunstwereld en de burgermaatschappij. Hij had het eenvoudige milieu van zijn ouders pas kunnen ontstijgen nadat zijn vormingsjaren al achter de rug waren. En artistiek werd hij in Nederland, bijvoorbeeld door H.J. Schimmel in 1856 in *De Gids*, niet altijd als eersterangs beschouwd. Opmerkelijk genoeg was Conscience best tevreden met Schimmels zuinige oordeel (Van den Berg, ter perse), zoals hij zich in 1881 ook in alle bescheidenheid uitliet over zijn eigen artistieke verdiensten in een brief aan Nicolaas Beets, afgedrukt in het *Handelsblad*. Daarmee bedankte hij voor de teksteditie die zijn collega aan het huldeblijk had bijgedragen:

Heb ik deze [hulde] eenigszins verdiend, dan is het slechts door het nagejaagde doel en door de hoeveelheid, niet door de verdiensten van het geleverde. Onder dit laatste opzicht toch kan niets van wat ik heb geschreven, opwegen tegen Uw hel stralende *Camera obscura*. Ik had, in alle geval, in mijne lange loopbaan en met het oog op den toestand van het Vlaamsche volk, aan vele andere vereischten dan die der

⁶³ ‘Liberale verdraagzaamheid’, in: *Tilburgsche Courant*, 14 aug. 1881.

⁶⁴ ‘Hendrik Conscience’ in: *De Tijd*, 13 sept. 1883; *De Tijd*, 14 sept. 1883; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 sept. 1883.

hogere esthetiek te beantwoorden, en heb, als kunstenaar, daartoe vele opofferingen gedaan.⁶⁵

Het is een brief die tevens de mededeling van De Bock (1912, p. 46) lijkt te bevestigen, dat Conscience de neiging had om hoger geplaatste en beroemde personen te vereren die gemeenzaam met hem hadden willen omgaan en hem vooruit hadden geholpen. Hij zal geweten hebben dat de hogere standen hem gewoonlijk niet lazten, want die gaven de voorkeur aan boeken in het Frans, zoals ook De Mont noteerde (1883, p. 112). Voor Nederland was Conscience in de eerste plaats een populaire schrijver die vooral door de gewone man op handen gedragen werd en tijdens een volksmanifestatie door het hem zo vertrouwde werkvolk was toegejuicht.⁶⁶

Dat Conscience tot een lagere stand behoorde dan De Vries zal de omgang tussen beiden niet vergemakkelijkt hebben. In Nederland gold evenzeer als elders in Europa wat Peter Gay over de negentiende-eeuwse burgerstand heeft gezegd: daarbinnen werden geraffineerde onderverdelingen in acht genomen, een maatschappelijke hiërarchie met alle sociale uitsluitingsmechanismen van dien (Gay, 2002, p. 4-7 en 31). Afkomstig uit hogere burgerkringen was De Vries opgeleid aan de universiteit en een gezaghebbend en invloedrijk hoogleraar in Leiden. Conscience daarentegen was grotendeels autodidact en had het in een maatschappelijke betrekking, afgezien van zijn erebanen, niet verder kunnen brengen dan tot onderwijzer en bloemist.⁶⁷

Wel was Conscience rond 1860 in beeld geweest voor een professoraat in de Nederlandse taal- en letterkunde in Gent. Maar na de eerste geruchten daarover in 1858,⁶⁸ liet De Vries weten dat hij de niet wetenschappelijk gevormde literator daarvoor ongeschikt vond, en hij stond daarin niet alleen. Twee maanden later berichtte Conscience zelf dat de benoeming niet doorging (Willekens, 1983, 113). Nieuwe geruchten in die richting in 1862 deed hij af

⁶⁵ ‘Twee brieven van twee beroemde Nederlandsche mannen’, in: *Algemeen Handelsblad*, 21 sept. 1881. Het betreft de brieven van Beets aan Conscience, 28 mei 1881, en van Conscience aan Beets, ongedateerd [1881]. Deze brieven en afschriften ervan berusten in de universiteitsbibliotheek van Leiden en het Letterenhuis te Antwerpen.

⁶⁶ Zie bv. ‘Het Conscience-feest’, in: *De Tijd*, 28 sept. 1881.

⁶⁷ Hierover: De Mont, 1883b, p. 48-50.

⁶⁸ In *Algemeen Handelsblad*, 7 sept. 1881, heet Conscience ‘reeds gedurende 25 jaren “toegevoegd hoogleraar” (professeur agrégé) [...] aan de liberale hoogeschool te Gent’. Zijn benoeming werd in Nederland echter pas aangekondigd in *Algemeen Handelsblad*, 2 mrt. 1858; *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 2 mrt. 1858; en *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 5 mrt. 1858.

als ‘een uitvindsel’ (Willekens, 1983, 128).⁶⁹ Dat hij al sinds 1845 *professeur agrégé* in Gent was, betekent niet dat hij toch gezien kan worden als een collega van De Vries. Het ging immers weer om een erebaan, zoals ook zijn functie als leraar Nederlands van de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen dat was: hij hoefde er niets voor te doen (Lambin, 1974, p. 69-70). Slechts incidenteel begaf Conscience zich op het werkterrein van de voornamelijk taalkundig georiënteerde De Vries, en hieraan zijn nog enkele van de schaarse bewijzen van rechtstreeks contact tussen beiden te danken.

5. BESLUIT

In 1856 schakelde ‘UE^{ns} verkleefde Dienaer & Vriend’ Conscience de ‘Hooggeachte heer & vriend’ De Vries in om aan A.H. Hoffmann von Fallersleben, die tijdelijk in Leiden zou verblijven, een door deze gevraagde inlichting over de geboortedag van Alfred de Laet door te geven.⁷⁰ En in 1874 gaf hij de ‘Waarde heer en vriend’ de Vries nog uitsluitel over de betekenis van het in Vlaanderen gebruikte werkwoord ‘afvangen’.⁷¹ Voor zover bekend hebben de heren niet gecorrespondeerd over de nieuwe spelling, die in 1864 in België werd ingevoerd op advies van een door J. David geleide commissie waarvan ook Conscience deel uitmaakte.⁷² Die verklaarde dat hij de spellingregels volgde die de meeste geleerden aanbevolen hadden, maar dat hij daar ook welbewust van afweek als daar aanleiding voor was.⁷³ Echter, als we zijn critici mogen geloven, was er meer aan de hand met zijn taalgebruik. Volgens De Bock bijvoorbeeld was het onbeholpen en onzuiver, een gevolg van Conscience’s opvoeding door een ongeletterde moeder en een Franstalige vader, en ook door gebrek aan kennis en belesenheid. Het is een bedenkelijk compliment als De Bock schrijft: ‘Als we over de fouten heenzien, van taal èn stijl, die nu na een halve eeuw van taalontwikkeling zichtbaar worden, veropenbaart zich Conscience als een volmaakt verteller’.⁷⁴

⁶⁹ Tot Nederland drongen de geruchten bv. door via *Algemeen Handelsblad*, 17 feb. 1862, en *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 17 feb. 1862.

⁷⁰ Brief, Conscience aan De Vries, 26 juni 1856 (UBL). Zie ook Degroote, 1966-1984, 1971, p. 43-44.

⁷¹ Brief, Conscience aan De Vries, 5 okt. 1874 (UBL).

⁷² *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 25 nov. 1864.

⁷³ Zie De Bock, 1912, p. 54.

⁷⁴ Zie voor deze taxaties: De Bock, 1912, p. 8, 30, 50, 53-55 en 94. Citaat op 94. Zie voor een kritische taalkundige analyse ook Dufrou, 1912.

Het is de vraag in welke mate iemand als De Vries dat bijzondere vermogen om te vertellen wist te waarderen in Conscience. In de overgeleverde brieven toonde die zich enthousiaster over de hoogleraar dan deze over hem. De romancier was voor het culturele establishment waartoe De Vries in Nederland behoorde waarschijnlijk te Vlaams, te katholiek en van te weinig gewicht, zowel maatschappelijk als letterkundig. De vertegenwoordigers van dat establishment zagen weliswaar zijn verdiensten als schrijver van het volk, maar hadden ook hun reserves. Echte vrienden zijn De Vries en Conscience waarschijnlijk niet geworden. Het zou misschien kunnen verklaren waarom Conscience's weduwe zelf geen antwoord gaf op de condoleancebrief van De Vries. Het standaardbriefje waarmee zijn dochter dat deed namens de familie,⁷⁵ was in overeenstemming met de grote afstand tussen beide steunpilaren van de natie.

Literatuurlijst

Artikelen in dagbladen worden alleen vermeld in de noten.

- Alberdingk Thijm, J.A.** (1881). 'Hendrik Conscience'. *Eigen Haard* 7 (1881): 347-350.
- Conscience, H.** (1871/72). 'Een zeemansgezin. Zedenschets'. *Katholieke Illustratie* 1871/72: 3-7, 9-14 en 19-23.
- Conscience-nummer**, speciale aflevering van: *Astrea* 1 (1881): 255-304.
- Coopman, Th., & De la Montagne, V.A.** (1883). *Hendrik Conscience*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- De Bock, E.** (1912). *Hendrik Conscience: zijn persoon en zijn werk; met 8 afbeeldingen*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur.
- Degroote, G.** (1966-1984). 'Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883)'. *Handelingen Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 20 (1966): 99-127; 21 (1967), 109-233; 25 (1971), 5-91; 28 (1974), 5-48; 37 (1983), 49-65; 38 (1984), 19-38.
- De Mont, P.** (1883a). 'Hendrik Conscience. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Vlaamsche beweging'. *De Gids* 47 (1883), dl. I: 38-79 en 270-304.
- De Mont, P.** (1993b), *Hendrik Conscience, zijn leven en zijne werken*. Haarlem: Gosler.
- Dufflou, G.** (1912). 'De taal van Conscience'. In Sabbe, Maurits, e.a., *Hendrik Conscience. Studiën en kritieken* [...]. Antwerpen: Boucherij: 54-90.

⁷⁵ Brief, Marie Antheunis-Conscience aan Matthias de Vries, 5 okt. 1883 (UBL).

- Gay, P.** (2002). *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815-1914*. New York/London: Norton.
- Gedenkboek der Conscience-feesten, Brussel 1881**. Roeselare: De Seyn-Verhougstraete, 1881.
- Karsten, G.** (1949). *100 jaar Nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school*, geïllustreerd. Leiden: Nederlandsche Uitgeversmaatschappij.
- Lambin, M.** (1974). *Hendrik Conscience. Bladzijden uit de roman van een romancier*. Antwerpen: De Vlijt.
- Maas, N.** (1986). *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*, met medewerking van Frank Engering. Utrecht/Antwerpen: Veen.
- Noord-Nederland aan Hendrik Conscience, 25 September 1881**. Amsterdam: Van Munster, 1881.
- Schimmel, H. J.** 'Hendrik Conscience'. *De Gids* 20 (1856), dl. II: 771-829.
- Simons, L.** (1997) "'Hij leerde zijn volk lezen". Conscience: een groot schrijver of een mythe?' In Wauters, K. (red.), *Verhalen voor Vlaanderen. Aspecten van het Vlaamse fictionele proza tot aan de Tweede Wereldoorlog. Vijftien lezingen*. Kapellen: Pelckmans: 11-32.
- Van den Berg, W.** (ter perse). 'Conscience buitengaats'.
- Van den Berg, W.** (2012). 'Vlaamse uitgalmkunst. Conscience op tournee in Nederland'. *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 66: 99-122.
- Van Driel, L., & Noordegraaf, J.** (1998). *De Vries en Te Winkel. Een duografie*. Den Haag: Sdu.
- Van Hattum, M.** (1983). 'Hendrik Conscience en Nederland'. *Ons Erfdeel* 26/2: 177-190.
- Visscher, A. Roemers** (1881). *Alle de gedichten van Anna Roemers Visscher*, vroeger bekend en gedrukt of eerst onlangs in handschrift ontdekt, naar tijdsorde en in verband met hare levensbijzonderheden uitgegeven en toegelicht door Nicolaas Beets. Utrecht: Beijers.